

(I)

Zaradi dreves ne vidimo gozda

“Ne obstaja gozd kot objektivno določeno okolje: obstaja gozd-za-logarja, gozd-za-lovca, gozd-za-botanika, gozd-za-popotnika, gozd-za-prijatelja-narave, gozd-za-tesarja in končno pravični gozd, v katerem se izgubi Rdeča kapica.”

Giorgio Agamben, *Odprto. Človek in žival*

Ko v 21. stoletju govorimo o gozdu, govorimo o enem ključnih prostorov sedanjosti, ki bo pomembno determiniral našo prihodnost. V sedanji pandemiji koronavirusa, ki je zaostrena družbena razmerja pripeljala domala do vojnega stanja, je običajno spregledan pomen gozda kot javnega prostora prišel še toliko bolj do izraza. Gozd je eden redkih prostorov, kjer zaradi naravnega okolja skoraj ni omejitvev, zato je postal še bolj obiskan javni prostor. Gozd v številnih državah, med katere spadata tudi Slovenija in Švedska, zaradi svoje široke priljubljenosti in zakonodajnih okvirjev, ki omogočajo njegovo prosto rekreativno rabo, tako deluje kot prostorska raven socialne države. V tem času pa se je še bolj razjasnila njegova ogroženost. Kaže se, da smo gozd pripeljali do skrajno napete situacije, ki nakazuje ironičen in srhljiv položaj obenem. Neizpodbitno namreč je, da je človek gozd zaradi antropocentrizma v dveh tisočletjih, pospešeno pa v našem stoletju antropocena in nekroliberalizma (2), pripeljal na rob preživetja.

Kaj pomeni gozd danes? Kaj nam govori gozd v Sloveniji? Zakaj v kulturi in njenem diskurzu, ne glede na pričujočnost gozda, gozd ostaja spregledan? Predvsem pa: kako lahko mislimo gozd, ko smo dosegli skrajno mejo kartezijanske paradigme in je čas za novo družbeno pogodbo?

I Kolaž Polonce Lovšin, Polonca Lovšin, *Zaradi dreves ne vidimo gozda*, 2019/2020, Serija štirih kolažev, dim: 29,6 x 42 cm, Kolaž št.1.

1 Gozd je tip kopenskega ekosistema, navzven prepoznaven po poraslosti z gozdnim drevjem, ki pokriva 60 % Slovenije. Skoraj vsak četrti Slovenec je lastnik manjšega gozda oziroma je skoraj v vsaki družini nekdo, ki ima v lasti gozdno posest.

3 V Sloveniji živi po oceni iz leta 2018 med 750 in 975 medvedov, največ jih je v kočevskih gozdovih.

4 Država že leta določa število za odstrel medvedov in volkov; interventni zakon iz leta 2019 določa 200 medvedov in 11 volkov za odvzem iz narave. O tem ima svoje mnenje skoraj vsak prebivalec Slovenije.

5 V medijih se opaža podobnosti prikazovanja zveri in migrantov. Morda sta kriva strah in želja po obvladovanju družbe, ki je neobvladljiv.

6 Velik delež domačega lesa izvozimo v sosednje dežele, iglavce v Avstrijo in listavce v Italijo. Domača lesno pridelovalna industrija včasih ostane brez lesa, kar je svojevrsten paradoks.

7 Posameznik lahko v slovenskih gozdovih (5. člen Uredbe o varstvu samoniklih gliv) v enem dnevu nabere največ dva kilograma gob. Ne glede na prejšnjo določbo je dovoljeno nabrati tudi gobo, ki je težja od dveh kilogramov.

1 To besedilo je nastalo v okviru raziskave, ki jo o gozdu od leta 2019 pripravljajo Urška Jurman, Polonca Lovšin in Mateja Kurir. 277

2 Achille Mbembe, *Necropolitics* (Durham: Duke University Press Books, 2019). Več o tem glej Renata Salecl, *Človek človeku virus* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2020), kjer Saleclova povzema pomen nekroliberalizma s sledečimi besedami: “Achille Mbembe poudarja, da je v samem osrčju neoliberalizma logika žrtvovanja, zato pravi, da bi ga morali imenovati nekroliberalizem”. Prav tam, 20.

When we speak about the forest in the 21st century, we are addressing one of the key spaces that will significantly determine our future. In the current coronavirus pandemic, which has strained social relations almost to a state of war, the usually overlooked importance of the forest as a public space has come to the fore even more. The forest is one of the few places where due to the natural environment there are almost no restrictions, so it has become an even more popular public space. Due to its wide popularity and legislative frameworks that enable its free recreational use, the forest in many countries, including Slovenia and Sweden, thus functions as the spatial level of the Welfare State. However, the survival of the forest is threatened. We seem to have brought the forest to an extremely tense situation, which is ironic and uncanny at the same time. What does the forest mean today? What does the forest in Slovenia tell us? Why the forest - regardless of its vast presence in space - remains broadly overlooked in culture and in its discourse? And above all: how can we think the forest in contemporary times, when we have reached the extreme limit of the Cartesian paradigm and it is time for a new Social Contract?

V slovenskem jeziku lahko izvor besede gozd datiramo v 16. stoletje, beseda naj bi izvirala iz pomena *zatič, klin*, ki se še danes sliši v pomenu besede “zagozditi”⁽³⁾. Ko začnemo razmišljati o pomenu gozda danes, se nam prav zlahka zdi, da se bomo kje zagozdili na tem širokem pomenskem zemljevidu tega termina. Gozd je zagotovo edinstven in kompleksen ekosistem ter habitat. Gre za specifičen življenjski prostor, ki ima določene fizikalne in biološke značilnosti. Ko rečemo habitat, običajno takoj pomislimo na celovit in zaokrožen prostor narave ter na rastline in živali, ki v tem habitatu prebivajo. Nekako v istem zamahu, ko rečemo habitat, tako pomislimo na prostor, v katerem človek ne biva, iz katerega se je človek izvzel. Na prvi pogled se namreč zdi, da gozd ni *habitat človeka*.⁽⁴⁾

Seveda se je človek, ta antropomorfní stroj, v marsičem izoblikoval ravno na izstopu iz narave in iz divjine, torej tudi iz gozda. Nenazadnje bi lahko rekli, da je celotna zgodovina človeštva zgodba o vzpostavitvi te razlike; nizanje iznajdb, izboljšav, zakonov in okvirjev, ki so nam omogočili vzpostavitev tega reza, čim bolj evidentno prezenco te razlike med človekom in naravo, tem strašnim in mogočnim Drugim. Na drugi strani te razlike, ki jo je človek pospešeno gradil domala tisočletja, stoji kultura, omika, mesto. Gozd je vselej odražal aktualne družbeno-gospodarske tenzije v prostoru in se je tudi v preteklosti širil oziroma krčil glede na aktualne politike.⁽⁵⁾ Čeprav tu rokohitrsko povzemamo kratko zgodovino antropologije, velja poudariti, da je človekova prizadevanja za vzpostavitev razlike do narave vselej na novo formirala tudi njegov odnos do gozda. V Evropi je ob tem prevladalo specifično prepričanje. Ob človekovem odmiku od narave se je namreč vedno bolj intenziviral antropocentrizem, pri čemer morda ni najbolj odločujoče, ali izhodiščni vir antropocentrizma lociramo v staro grško civilizacijo, v rimske čase ali v krščanstvo. Pomembno pa vendarle je, da antropocentrizem, kjer človek dokončno izstopi iz narave, narava pa postane njegov *objekt*, ki mu je v celoti podrejena, on pa je njegov gospodar, kulminira v t.i. kartezijski paradigmi v novem veku naše dobe. Kartezijska paradigma je enovito ime za celokupni civilizacijski ključ novoveške usmeritve na področju kulture in družbe, ki uveljavlja človekovo gospostvo nad naravo s tehnologijo. Človek je v tej perspektivi, ki silovito nastopi ob prevladi razsvetljenske ideje, neomejeni gospodar narave in jo lahko do konca izkorišča. V zaostreni podobi te paradigme je okolje podrejeno zadovoljevanju človekovih potreb, živali in rastline pa so razumljeni kot avtomati. Ti avtomati so nekakšni samo-poganjajoči-se-stroji, ki nimajo zavesti, kaj šele pravic, ob tem pa nimajo nobenega drugega pomena kot tega, da zadovoljujejo človekove potrebe (po hrani, zavetju, bogastvu, etc.). V tej perspektivi je ključna razlika med človekom in živaljo (še bolj pa rastlino), človekova zmožnost, da govori, ob razmahu biologije pa so se pojavljale tudi teorije, da človek nima lastne narave (Linne) in tudi, da človek nima lastne podobe (Pico della Mirandola).⁽⁶⁾

Po razsvetljenstvu kot odločilnemu premiku v družbeni zavesti evropskega človeka, ki gre ob razmahu znanosti z roko v roki z začetkom industrializacije in še intenzivnejšim izkoriščanjem prostora, živali in rastlin, velja izpostaviti, da gre ta “razvoj” premočrtno naprej do 20. stoletja. Po dvesto petdesetih letih prevlade razsvetljenske ideje nastopi stoletje, ki ga nekateri označujejo kot najbolj intenziven čas grozot in vsakovrstnega uničenja,⁽⁷⁾ tudi narave, gozda in širšega okolja. Človek se tedaj zdi še bolj iztrgan naravnemu okolju, tudi gozdu: množično priseljevanje v mesta in eksplozivna rast števila prebivalstva temu pritrjujeta. Obenem pa ob prisotnosti devastacije planeta, kartezijska paradigma vse bolj izgublja svojo ideološko premoč: človekovo uničenje okolja dobiva podobo nemogočega izhoda iz okoljske krize in nepopravljive škode, ki jo je človek prinesel planetu. Narava, rastline, živali in gozd postajajo takrat, ko jih začnemo nepovratno in sunkovito izgubljati, dobivati na veljavi.

V znanstvenem diskurzu se ob tem pojavljajo nove, prelomne teorije, ki dotedanji antropocentrizem in kartezijsko paradigmo potiskajo vse bolj na rob. Te teorije govorijo o tem, da dojemamo

nje okolja ni enoznačno in da ne vselej izhaja iz človeka, ampak da je okolij in svetov več. Nemara je najbolj prelomno teorijo v tem polju, ki je doživela številne odzive in interpretacije v drugih disciplinah, med njimi tudi v filozofiji in v arhitekturni teoriji,⁽⁸⁾ v biologiji postavi Jakob von Uexküll. Srž njegove teorije Giorgio Agamben povzama tako:

“Uexküll pokaže, da takega enotnega sveta ni, tako kakor ni enakega časa in enakega prostora za vsa živa bitja. Čebela, kačji pastir ali muha, ki jih opazujemo, ko letajo poleg nas v sončnem dnevu, se ne gibljejo v istem svetu, v katerem jih mi opazujemo, in si z nami ali med seboj ne delijo istega časa in istega prostora.”⁽⁹⁾

V tej perspektivi svet ni eden in ni objektivno dan, ampak je svetov več, odvisni so od subjektov, ki ta svet opazujejo.

S to spremenjeno pozicijo, ki zareže v 20. stoletje in v marsičem spremeni njegovo jedro, se kaže še eden od ključnih atributov tega časa. Da je namreč v tem obdobju odprtosti, enakosti in različnosti, ki omogočajo sobivanje različnosti, ključni keč v kritični interpretaciji same reprezentacije. Boj družbenih razmerij 20. stoletja, če spet ekspeditivno povzamemo enega od glavnih atributov tega stoletja, je v prepoznavanju vrednosti različnih reprezentacij in njihovega pomena v družbi, kot se to kaže v reprezentaciji različnih ras, spolov, kulturne dekolonizacije in drugih podobnih družbenih gibanj. V tem oziru tudi narava in njeni habitati (kot je na primer gozd, pa tudi živali in rastline), pridobivajo vse večje prepoznavanje. Nikakor več niso le in zgolj avtomati. V zadnjih dvajsetih letih se pojavljajo številne študije o premisleku odnosa med človekom, gozdom, rastlinami⁽¹⁰⁾ in živalmi.

V tem kontekstu tudi gozd ni le habitat živali in rastlin. Ko v 21. stoletju govorimo o gozdu, govorimo o razvejanem terminu, ki se suče okrog različnih pomenov tega prostora. Čeprav je gozd zagotovo “*prostor, porastel s sestoji gozdnega drevja in z drugim gozdnim rastjem*”⁽¹¹⁾, pa zgolj v urbanizmu beležimo različne vrste gozdov: varovalni gozd, urbani gozd, mestni gozd, gozd s posebnim pomenom. Beseda gozd se uporablja v različnih pomenih tako v vsakdanji rabi kot v sodobni znanosti, ob urbanizmu sta tu najpogostejši še gozdarstvo, botanika in geografija. V splošni (pa tudi zakonodajni) rabi zasledimo definicijo, da je gozd specifičen prostor, ki ima gospodarski, družbeni ali socialni ter rekreacijski pomen.

Gozd je s svojo umirjenostjo in počasnostjo ter tišino kontrapunkt široki ekspanziji grajenega okolja zadnjega stoletja, ki ga obvladujeta v večji meri urbanizem in arhitektura. Številni obiskovalci gozda iz tako ali drugače hrupnih urbanih središč v njem iščejo spokojnost, nemost in razgibanost naravnega dogajanja, ki se v polni meri izraža prav v tem kompleksnem habitatu rastlin in živali. Napram grajenemu okolju, ki je izrazito reguliran (s strani zakonodaje, trga in družbenih gibanj), je gozd veliko manj potrjen regulaciji in stalnim družbenim spremembam. Če se grajeno okolje spreminja in v gradnji ter prostorskih razmerjih izraža pomen vsakokratnega družbenega boja, je v gozdu teh sprememb izrazito manj. Domala bi lahko rekli, da je gozd nekako izven časa: zanesljivo nosi pečat naravnega okolja, ki ima slične in prepoznavne, vselej iste attribute ne glede na gozd ali na čas, v katerem se nahajamo. S tem je gozd tudi nekakšen ne-kraj: ne glede na to, v kateri gozd gremo, vemo, da smo bili “*v gozdu*”. Kot kraj pa je takrat, ko smo v njem, skorajda brez meje: gre za sestoj enakega prostora, ki se pne v prostoru in izraža naravne lastnosti svoje zemljepisne širine. V primerjavi z vrtom, ki ga zaznamuje ravno to, da človek v tem zamejenem, ograjenem prostoru (od vsakokratne divjine) goji izbrane rastline (pa tudi živali), je gozd neka brezmejnost, ne-zamejenost, kjer narava izkazuje prepletanje raznolikosti in sobivanja.

Gozd se tako morda izpostavlja kot edinstven prostor večplastnih možnosti sobivanja. Ravno v 21. stoletju pa se zdi, da je ambivalenten odnos do gozda, ki ga človeštvo ima s tem prostorom, še bolj zaostri. Ambivalentnosti sobivanja, v katerem so viri teh tenzij zvedeni na isti nivo reprezentacij, lahko omogoča kritično refleksijo poseganja človeka v prostor v dobi antropocena.

3 Snoj, Marko, *Slovenski etimološki slovar*³, www.fran.si, dostop 20. 11. 2020.

4 Gozd kot habitat sodobnega človeka tematizira imenitni film *Jastog (The Lobster)*, Yorgos Lanthimos, 2015). V tej ironični parafrazi srečnega življenja se v gozd preselijo tisti, ki so postali pravi odpadniki družbe. Osebe, ki si niso uspeli najti partnerja in ostajajo samske, ob tem pa se niso želele spremeniti v žival, v kar se spreminjajo vsi ostali smrtniki v tem filmu, najdejo edino možno zatočišče v ilegalnem življenju v gozdu.

5 Ena večjih širitav gozda v Evropi je zabeležena po razpadu Zahodno-rimskega cesarstva, ko je gozd prerasel šte-

vilne propadle obdelovalne površine, obsežno izsekavanje gozda v 10. in 12. stoletju v Evropi pa je poznano kot prva in druga kolonizacija.

6 Več o tem: Giorgio Agamben, *Odprto. Človek in žival*, prevod Vera Troha, Ljubljana: Študentska založba, 2011.

7 Več o tem glej: Gerard Wajcman, *Objekt stoletja*, prevedla Ana Žerjav in Marko Jenko, Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 2007.

Med številnimi filozofi, ki so se naslanjali na njegovo prelomno teorijo o soobstoju Umgebunga (objektivnega prostora) in Umwelta (sveta-okolja), so tudi zveneča imena kot Martina Heidegger, v arhitekturni teoriji pa se je na to teorijo opiral tudi vpliven arhitekturni teoretik Christian Norberg-Schulz.⁹ Giorgio Agamben, *Odprto. Človek in žival*, str. 47.

Več o tem glej: Giovanni Aloins, *Why Look At Plants? The Botanical Emergence in Contemporary Art*, Leiden: Brill | Rodopi, 2019; Hudson, Shally, *Role of Trees in the Path of Enlightenment*. A Psychological Review. 10.13140/RG.2.2.33679.07849.

Slovar slovenskega knjižnega jezika, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja, www.fran.si, dostop 22.11.2020.

Gozd pokriva 60 % površine Slovenije, širi in razrašča pa se tudi na celotnem prostoru EU. ⁽¹²⁾

Krhko sobivanje z gozdom, ki ga danes v Sloveniji prečijo številni interesi, je zaradi akutne ekološke in zdravstvene krize eden ključnih izzivov prihodnosti. Gozd je - med drugim - danes simptomatsko mesto za branje aktualnih tenzij o sobivanju: v Sloveniji je prostorski ekvivalent socialne države, ki je obenem pomemben element slovenske identitete.

Slovenija je ena vodilnih evropskih držav v sonaravnem gospodarjenju z gozdovi, pragozd na Kočevskem je eden redkih v EU. Prostrani jelko-bukovi gozdovi, ki omogočajo biotsko raznovrstnost in prehranjevanje živali, so dom velikih zveri. Zaradi značilne razpršene gradnje pa se človeški in naravni habitat intenzivno prepletata, zaradi česar je sobivanje večkrat zaostreno in krhko. Les iz slovenskih gozdov pa postaja vse pomembnejši gradbeni material za arhitekturo doma in v okoliških regijah.

Gozd je "dnevna soba" večine prebivalcev Slovenije. Čeprav je gozd večinoma v zasebni lasti, zakonodaja določa, da se gozd upravlja na način, da zagotavlja tudi socialno funkcijo (67. člen ustave), lastniki gozdov pa morajo obiskovalcem omogočati rekreativno rabo (5. člen Zakona o gozdovih). Prebivalci Slovenije v gozdu, planinah radi preživljajo svoj prosti čas; 90 % prebivalcev Slovenije vsaj enkrat na leto zaide v gozd. Gozd je povezovalni element različnih družbenih slojev, ki tu preživljajo kvaliteten prosti čas. V gozdu smo vsi enaki, vsakemu je dovoljeno, da vstopi v gozd in tu preživlja svoj kvaliteten prosti čas. Gozd zaradi svoje dostopnosti in popularnosti deluje tudi kot identitetni element Slovenije in njenih prebivalcev.

Za gozd v Sloveniji velja, da je večinoma prostor odprtosti, divjine in počasnosti, ki ga država regulira tudi zato, ker je to prostor sobivanja številnih entitet, interesov in konfliktov. Ravno zato, ker je gozd prostor sobivanja različnih interesov, je v istem zamahu tudi prostor konflikta in ambivalence. Država že leta določa število zveri za odvzem iz naravnega okolja, o čemer ima mnenje domala vsak prebivalec Slovenije, saj gre za poseg v njegovi "dnevni sobi". Gozdu je namenjenega veliko medijskega prostora, kar je izkaz konfliktov med različnimi interesnimi skupinami, med katerimi velja izpostaviti številne majhne lastnike, politiko, stroko in uporabniki.

Težavno sobivanje z gozdom je izkaz aktualne družbene realnosti Slovenije, ki se zaostri v trenutku, ko vanj vstopi Drugi (v obliki zveri, migrantov ⁽¹³⁾, politike ali medijev). Sobivanje med gozdom in prebivalci Slovenije je na nekaterih območjih na visoki ravni dobre prakse. Poseganje Drugega v ta prostor pa ustvari zaostreno podobo, kjer se zdi, da sobivanje ni (več) možno. Čeprav se upravljalci gozda na nacionalni ravni trudijo osveščati javnosti o družbeni in rekreativni vlogi gozda, čeprav o spregledanem pomenu gozda ⁽¹⁴⁾, predvsem iz vidika zagotavljanja pravice do zdravega v družbi, pišejo celo varuhi človekovih pravic ⁽¹⁵⁾, ostaja gozd v družbeno-kulturnem polju in javnem diskurzu večinoma pozabljen in spregledan. Kar je vsaj nenavadno, glede na to, da je gozd eden najbolj obiskanih javnih prostorov v Sloveniji. Morda je cela poanta v tem, da je gozd prostor, v katerem bivamo privatno in v javnem diskurzu ni prepoznan kot *javni prostor*?

Gozd med epidemijo

Med koronakrizo je gozd postal še popularnejši javni prostor med prebivalci Slovenije, pa tudi širše Evrope. Tako kot podeželje, ki je napram mestu v času epidemije postalo nekakšen obljubljen prostor, kjer se lahko umaknemo pred množicami, ki nosijo virus, je gozd doživel pravi razcvet popularnosti. Novi koronavirus namreč ni le vnesel novih ukrepov, pravil in načinov obnašanja v družbo, marveč je posegel tudi v obstoječa družbena razmerja. Renata Salecl povzema: "*Virus, ki je povzročil pandemijo, ni samo neki dejavnik, ki je hkrati živ in mrtev, nekaj, kar se razmnožuje le, ko najde gostitelja, ampak je pojav, ki je radikalno spremenil odnose med ljudmi. Zato ameriški sociolog Alexis Shotwell pravi, da je virus pravzaprav odnos in da je takrat, ko zaradi virusa razglasimo pandemijo, pridemo na polje družbenih razmerij.*" ⁽¹⁶⁾ Novi koronavirus pa ni prinesel le novih družbenih razmerij, ampak je prenesel tudi

drugačno dojemanje družbenih razmerij v prostoru. Virus je namreč preoblikoval tudi tradicionalne odnose moči/oblasti, ki se vselej vpisujejo v prostor.

Te spremembe se vpisujejo tudi v dojemanje gozda in v njegovo reprezentacijo. Med pandemijo je morebitno ambivalenco do gozda zamenjala nova, dodatna prostost: Gozd je postal kraj, kjer omejitveni ukrepi ne veljajo (v takšni meri), kjer gre za prostor odmika od običajne civilizacije, kjer so vsi ukrepi stalno na preži za nadzor nad ljudmi in virusom. Tu se nadzor razrahlja, odprtost dopušča oddih od krize. Med epidemijo je prostost in odprtost gozda, prav tako pa njegov občutek večnosti in pristnosti, prišla še toliko bolj do izraza. Urbane zgodbe beležijo, da so bili mestni gozdovi ob različnih valovih epidemije dobesedno preplavljeni. Nadzorovano bivanje in gibanje v naseljenih krajih sedaj nadomesti sproščenost in domala neskončna razprtost gozda, kamor sedaj zahajajo tudi novopoečeni rekreativci. Gozd postane med epidemijo terapevtski kraj *par excellence*, kjer se lahko sprostimo, pozabimo na krizo, zadihamo. V tem domala obljubljenem prostoru, kjer človek v oziru njegove večnosti prepozna tudi svojo vse bolj možno končnost, se sedaj kar vrstijo različne oblike terapij, med njimi je tudi gozdno kopanje. ⁽¹⁷⁾

Zdi se, da je človek med koronakrizo naposled izbral gozd kot simptomatski javni prostor. Aktualni umetnostno-zgodovinski diskurz zadnjega desetletja, ne glede na krizo, prav tako izkazuje, da velja razkazovati in premišljati pomen gozda za človeka v tej novi poziciji, v kateri se je znašel v 21. stoletju ⁽¹⁸⁾. Če to trditev apliciramo na zgoraj navedeno idejo Uexküllu, da različne vrste tvorijo različne svetove, ki v ta svet vstopajo, kaj nam to pove o sodobnem človeku? Morda lahko rečemo, da se dojemanje vrste in njenega okolja spreminja glede na različne temporalnosti. V tem oziru je aktualni, današnji človek, nekako paradoksalno ob vseh tehnoloških inovacijah 4. industrijske revolucije in ob prežechi okoljski katastrofi ter koronakrizi, postal človek gozda. Gozd je postal spet človekov habitat.

12 Nekateri ocenjujejo, da se je gozd na področju Evropske unije v zadnjih 20-tih letih razširil za 16 milijonov hektarev, kar je približno za površino, ki bi jo pokrivala dve Irski. Več o tem glej: <https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/indicators/forest-growth-1/assessment> Dostop 9.11.2020

13 Več o tem glej Ghassan Hage, *Is Racism an Environmental Threat?* (Debating Race). Cambridge: Polity, 2017.

14 Več o tem glej: <https://kulturnibazar.si/wp-content/uploads/2020/03/MKGP.pdf> Dostop 8.11.2020.

15 Več o tem glej: https://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/pdf/bilten/15_stevilka_Biltena_Varuha_-_2011_-_Leto_gozdov.pdf Dostop 8.11.2020.

16 Renata Salecl, *Človek človeku virus*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 2020, str 14.

17 Med priljubljenimi terapijami so tudi razne antropomorfne oblike sprejemanja gozda, rastlin in živali, ki grejo

od rituala objemanja dreves z namenom čiščenja človeške duše do na Japonskem priljubljenega gozdnega kopanja.

Več o tem: <https://www.theguardian.com/environment/2019/jun/08/forest-bathing-japanese-practice-in-west-wellbeing> Dostop 22.11.2020.

18 O tem premisleku glej izvrstno knjigo Giovanni Aloins, *Why Look At Plants? The Botanical Emergence in Contemporary Art*,